

Маргрета ГРИГОРОВА

**Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,
България**

ДОСТОЕВСКИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ПОЛСКИ ПИСАТЕЛИ ЕМИГРАНТИ¹ СЛЕД 1939 Г.

Margreta GRIGOROVA

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo,
Bulgaria

DOSTOEVSKY THROUGH THE EYES OF POLISH EMIGRANT WRITERS AFTER 1939

Текстът разглежда възгледите за творчеството на Достоевски на полските писатели емигранти след 1939 г., публикували в емигрантското издателство „Култура“: Витолд Гомбрович, Чеслав Милош, Станислав Лем, Густав Херлинг-Груджински, Станислав Мацкевич, Йежи Стемповски, Юзеф Чапски и др. Анализирани са основни текстове, в които е застъпена следната проблематика: руската специфика на религиозно-философските му възгледи; полско-руските релации и въпросът за „полонофобията“ на Достоевски, отношенията между Русия и Запада; универсалните философско-психологически и екзистенциални възгледи за човека и социума; литературната полифония.

The text presents the views on Dostoevsky's work of Polish emigrant writers after 1939, who published in the emigrant publishing house "Culture": Witold Gombrowicz, Czesław Miłosz, Stanisław Lem, Gustaw Herling-Grudziński, Stanisław Mackiewicz, Jerzy Stempowski, Józef Czapski. Their main texts are analyzed, in which the following issues are covered: the Russian specificity of his religious and philosophical views; Polish-Russian relations and the question of Dostoevsky's „polonophobia”, relations between Russia and the West; universal philosophical-psychological and existential views of man and society; literary polyphony.

Ключови думи: Достоевски, полски писатели емигранти след 1939 г., Чеслав Милош, Витолд Гомбрович, Станислав Лем, Густав Херлинг-Груджински, Станислав Мацкевич.

¹ Публикацията е обвързана с Научен проект към ФНИ на тема „Усещанията за застрашена Европа в културата и литературата на България, Украйна, Полша и Чехословакия“, № КП-06-Н60/2 от 16.11.2021 г. с ръководител доц. д-р Мариета Гиргинова.

Keywords: *Dostoevsky, Polish emigrant writers after 1939, Czesław Miłosz, Witold Gombrowicz, Stanisław Lem, Gustaw Herling-Grudziński, Stanisław Mackiewicz.*

Емигрантският контекст

Фьодор Михайлович Достоевски е мислен събеседник за редица значими полски писатели емигранти след Втората световна война, по време на войната и в нейното навечерие: популярните в България Чеслав Милош, Витолд Гомбрович, Станислав Лем (един от късните емигранти през 1983 г.), Густав Херлинг-Груджински и може би по-малко познатите Юзеф Чапски, Йежи Стемповски, Станислав Мацкевич, Анджей Бобковски, поетите Александер Ват, Ян Лехон, Юзеф Витлин. Тази дълга поредица от имена не изчерпва рефлексите към творчеството на руския класик. Изследователят на полската рецепция на Достоевски Тадеуш Сухарски изразява това така: „Трудно може да се посочи в полската емигрантска литература значим творец, който да не се позовава в творчеството си на Достоевски“ (Sucharski 2018: 59). Сухарски счита следвоенния полски емигрантски дискурс за достойно продължение на междувоенния интерес към творчеството на писателя, като подчертава, че след 1945 г. изследванията над Достоевски в страната подлежат на сериозни идеологически ограничения. Но след 1955 г. до края на века руският класик постепенно се завръща като обект на изследвания и творчески влияния, също и при писателите и изследователите, които не напускат Полша (Choriew 2006: 93 – 108).

Разгледаните в настоящия текст автори са представители на поредната емигрантска вълна, гласната от войната и двете диктатури на ХХ век (фашистката и съветската), която след 1947 г. създава свой световно значим център в лицето на емигрантския литературен институт „Култура“, основан от Йежи Гедройч с постоянно седалище в Париж (Къщата Мезон Лафит). Институтът издава месечните списания „Култура“, и „Зешити хисторичне“ (Исторически тетрадки), както и внушителна серия книги². В изданията на „Култура“ публикуват всички посочени автори, които в един или друг момент избират безотказно емиграцията като свой *modus vivendi*. Публикациите имат международен характер, на полски език излизат ключови текстове на прогресивни творци и мислители, сред които са Джордж Оруел, Борис Пастернак, Александър Солженицин, Анна Ахматова, Албер Камю. Дисидентската оптика на изданията на института е един от решаващите контексти за прочита на Достоевски от полските писатели и публицисти. Текстове за него и препратките към неговото творчество заемат солидно място на страниците на „Култура“ и присъствието му в публикационния и идеен свят на парижката „Култура“ представлява необозрима тема. В настоящия текст ще се спрем само на най-важните публикации на споменатите в началото автори, емигрирали след 1939 г., като ще

² За огромността и значимостта на издателската продукция дава представа сайтът, посветен на „Култура“, който се грижи за непреходното наследство на емигрантския институт. Вж. <https://kulturaraparyska.com/pl/index>

бъдат взети под внимание избрани техни по-ранни текстове по темата заради ключовия си характер.

Заслужават внимание и срещите на визиите на писателите емигранти във взаимна, диалогична релация, аспект, на който ще се постареем да отделим място. Полемиците са характерна черта на емигрантския дискурс след войната. Този аспект е особено важен, тъй като показва колко оживено полските писатели дискутират Достоевски и пресрещат визиите си. Така например Густав Херлинг-Груджински полемизира с анализа на Разколников от Гомбрович, конфронтира се с „Поробеният разум“ на Милош (определя я като книга, писана „на бюро“), а Станислав Лем базира своята визия за Достоевски върху биографичната книга на Станислав Мацкевич.

Руският класик е обект на биографични разкази, размисли, диалози и полемики, интерпретации, препратки, парафрази и преводи, а дискусиата върху него варира между литературата, историята, философията и политиката. В кръга на разглежданата проблематика се вписват: руската специфика на религиозно-философските му възгледи; релациите между полската и руската душевност, менталност, културен стереотип и историческа съдба; отношенията между Русия и Запада; универсалните философско-психологически и екзистенциални възгледи за човека и социума; литературната полифония. И неизбежният въпрос за „полонофобията“ на Достоевски.

Конфронтация и сближаване

Полското вглеждане в Достоевски няма как да подмине образа на поляците в творчеството му, който има позитивни и преобладаващо негативни версии, нито конфликтния политически и културно-цивилизационен полско-руски дискурс, нито предполагаемия, но недоказан полски родов корен на Достоевски. Негативните версии ситуират въпроса за „полонофобията“ и „полския комплекс“ на Достоевски и са добре представени още в известното есе на Йежи Стемповски от преди емиграцията (1931 г.) „Поляците в романите на Достоевски“.

Формулата, дадена от Стемповски, резюмира двойственото отношение така: „Поляците при Достоевски са създадени от две взаимно противоречиви части. Едната от тях се състои от чувствителна самовлюбеност и чувство за чест, леко формална патриотична загриженост, мистична вяра в собствената ценност, богопомазаност и привързаност към церемониалните форми на живот. Другата съдържа сръчността на бандита, който се възползва от всеки стогден случай, без никакви скрупули и амбиции. [...] На пръв поглед изглежда, че тези две групи черти не могат да се съвместят в едно лице и сякаш тяхното обяснение е свързано с липсата на чувство за действителността, самокритичност и умение да вникнеш в чувствителността на другите“ (Stempowski 1988: 70).

Като краен израз на полската негативна реакция към Достоевски звучат записките в дневника на поета от водещата междувоенна група „Скамандър“

Ян Лехон, емигрирал през 1942 г. в Америка. Те са доста остри в ироничното определение на преломната роля на Достоевски, според Лехон изразена в солидарността с човека, способен на престъпление. „Мислех си днес, че все пак Достоевски е дал на света нещо ново, иначе не би разтърсил така хората, не би осъществил такъв преврат в литературата. Новото е солидарността с престъпника, отъждествяването с Митя Карамазов и Разколников. Преди това те са „онези“, а от Достоевски нататък това сме „ние“. Въпреки че Достоевски ми е много чужд, признавам, че това е откритие“ (Lechoń, 1992: 221).

Така очертаната проблематика е представена ясно в първата полска биографична книга за писателя на Станислав Мацкевич от 1947 г., както и в някои от текстовете на Чеслав Милош (на които ще се спрем по-обстойно). Тя е обект на редица изследвания, както от руски, така и от полски изследователи. Руският полонист Виктор Хориев подчертава въпроса за „полонофобията“ като една от спецификите на полската рецепция на Достоевски. „Появяващите се у Достоевски карикатурни „полячишки“ са свързани с негативното отношение на писателя към Запада, с идеята му за невъзможното помирение на православието с католицизма, в който вижда преди всичко зло и израждане на духа. Затова и в Полша неслучайно съществуват множество изследвания и изказвания относно полската фобия на Достоевски“ (Choriew 2006: 95). Полската русистка Изабела Калиновска защитава същата теза, като подчертава, че в позицията на Достоевски е важно убеждението в моралното превъзходство на източно-православния свят на Русия, за което пише и Николай Страхов през 1864 г. (Kalinowska 1994: 59 – 67)

Полският негатив се среща в много от по-мащабните (включително в „Престъпление и наказание“ и в „Играчът на рулетка“), както и в по-малко популярните и по-кратки по обем творби на Достоевски (повестта „Сънят на чичо“ и разказа „Селянинът Марей“, включен в „Дневник на писателя“ от 1876 г.). Но има две творби, считани за полюсни. В единия полюс са карикатурните персонажи от „Братя Карамазови“ пановете Мусялович и Врублевски, които участват в най-известната полска сцена от романа (пирът с Митя Карамазов) и цялостното внушение за негативния полски стереотип от руска гледна точка. В другия полюс е изпълненият с достойнство образ на полския революционер Токажевски от „Записки от Мъртвия дом“, който обаче съседства отново с негативни персонажи. Още повече, че именно в това произведение, което стопля полския прочит на Достоевски, фамилията Мусялович съответства на един от съзатворниците в Омската крепост. А в записките на самия Токажевски се споменава за настървението на Достоевски в разговорите по полско-руските въпроси.

Посочените аспекти са представени от поета, преводача и критика Игор Белов в статия от юбилейната 2021 г. (200 години от рождението на Достоевски), която търси за пореден път обяснение на „полонофобията“ на руския

гений и може да се приеме като обобщение по темата³. Търсейки отговора на въпроса откъде идва „полският комплекс“ на Достоевски, Белов го открива, в синхрон с посочените заключения на Калиновска и Хориев, но и с предшестващите ги размисли на Милош (които ще представим по-долу): те са в цивилизационното противоречие Изток – Запад и непропускливата граница между католицизма и православие. Белов прави препратки в статията си към полския нобелист емигрант, към творчеството на Густав Херлинг-Груджински, но и към филма на Анджей Вайда по „Бесове“ (1987) (Белов 2021).

Напрежението, което се проявява ясно в разгледаната проблематика, е функция на конфликтния полско-руски политически и културно-цивилизационен дискурс. Негов символен израз е невъзможната наздравица за полско-руското сближаване в глава седма на „Братя Карамазови“, когато след тоста на Митя Карамазов полските панове пият единствено за Русия преди 1872 г., т.е. преди първата подялба на Полша. Този момент обаче на свой ред показва и разбиране към полския национално-освободителен въпрос.

Област на политическо сближаване на полската емигрантска мисъл с Достоевски са неговите антиимперски възгледи и каторжната му съдба (особено за писатели с лагерен или затворнически период в биографията като Херлинг-Груджински, Юзеф Чапски (офицер, който се разминава с Катинското клане⁴), Александер Ват, споменатите от Сухарски автори на затворнически записки Станислав Свяневич, Вацлав Грубински (Sucharski 2018: 60). „Записки от Мъртвия дом“ – това е и обща книга на затворниците в контекста на аналогията между царският деспотизъм и съпротивата срещу Сталиновия режим и съветската репресивна политика. В книгата „Четейки“ (Czytając) на Юзеф Чапски литературният портрет за Достоевски стои до тези на Толстой, Марсел Пруст, Франсоа Мориак и е считан за един от най-добрите в тома. Книгата, издадена в Полша едва през 1989 г., събира публикувани в емигрантската „Култура“ есета. В много от текстовете си за други автори, Чапски прави препратки към Достоевски (Czapski 1989). Това, което най-силно го привлича

³ Статията внася нови акценти. Както отбелязва авторът, прието е да се счита, че първият негативен образ на поляка се появява у Достоевски в „Записки от Мъртвия дом“, където полската група затворници е представена от Достоевски като семейство, което не общува с останалите (освен с един еврей) и е ненавиждано заради самотнието си и омразата си към руските каторжници. Но трябва да се вземе под внимание и писаната успоредно повест „Сънят на чичо“, в която присъства гротесковият мотив за поляка, който танцувал краковяк на Виенския конгрес, считан за четвърта подялба на Полша (Белов 2021).

⁴ Юзеф Чапски (1896 – 1993) е писател и художник, завършил образованието си в Петербург, Краков и Париж. Участва в Първата и Втората световни войни (като офицер от Полската войска). Успява да избегне Катинския разстрел, „благодарение“ на това, че е интерниран заедно с още 400 офицери във военнопленнически съветски лагер. За Катинската трагедия пише във „В нечовешката земя“ (Na nieludzkiej ziemi). Емигрира във Франция и свързва живота и творчеството си с института „Култура“.

у Достоевски, е неговото боготърсачество. Известно е изявлението на Чапски, че „без въпроса за Бога Достоевски е нищо“ (Zbyszewski 1992: 318).

Прочитът на Гомбрович и полемичният коментар на Густав Херлинг-Груджински

Друг тип литературно и идейно сближаване откриваме при майстора на пародията и гротесковата ирония Витолд Гомбрович, един от големите новатори, чийто път започва в междувоенния период, автор на своеобразна творческа теория (Gombrowicz Ex post 2019). Ранното му общуване с Достоевски („Престъпление и наказание“) се открива в два от разказите в дебютния сборник „Дневник от пубертета“ (1933)⁵. Това са: първият разказ в сборника „Танцьорът на мецената Крайковски“ и третият разказ с показателно заглавие „Предумишлено престъпление“⁶, писан още през 1928 г., в които личат показателни заемки и елементи на диалог. Диалогът не спира дотук, времевият диапазон се разраства, както и позицията на Достоевски в контекста на основните концепции на Гомбрович – теорията му за формата, която приемаме под влияние на другите, за огледалните връзки между Аз-а и другите и „междучовешкия храм“, за драматичната динамика между зрялост и незрялост.

Достоевски се превръща в траен събеседник: той се появява както в началото, така и в края на пътя на Гомбрович. Както отбелязва Цезари Залевски, водещите изследователи⁷ на автора на „Фердидурке“ считат първоначалните препратки към Достоевски за програмен жест. В късните си записки в „Дневник на писателя“ признава, че въпреки че е поел по свой път и че нямат много общо помежду си, е „тръгнал от Достоевски“, както и „ние всички“ (Zalewski 2013: 295, 302). Завръщането към руския класик личи ясно в разгърнатия анализ на образа на Разколников от 1960 г. в „Дневник на писателя“, публикуван в емигрантската „Култура“ (брой 1) и в последното предсмъртно интервю на Гомбрович, публикувано също в „Култура“ (брой 9 от 1969 г.) (Świdorski 1997: 61 – 62) заедно с реквиemen текст на Чеслав Милош. На въпроса от интервюто кои писатели са му оказали най-голямо влияние, от руската литература споменава единствено Достоевски, докато от други литератури изброява по няколко

⁵ Счита се, че дебютният том остава неразбран. Той носи характерната за Гомбрович морално-психологическа провокация, базирана на пародийна игра с литературни конвенции и разиграване на абсурдни ситуации.

⁶ И двата разказа показват в пародиен дух абсурдни, преобърнати, фантазматични ситуации, поставящи социално-психологически и философски проблеми. В първия от тях танцьорът от заглавието, вместо да се обиди от оскърблението на мецената си, започва да го обожават. Във втория разказ реално престъпление няма, но има разследване. Младец е обвинен, че е убил баща си, а самото обвинение го довежда до изстъпление, при което започва да души трупа на баща си.

⁷ Залевски се позовава на изследванията на Йежи Яжембски и Анджей Кишовски.

писатели, като добавя и някои философи – Мицкевич и Пасек, Шекспир и Дикенс, Монтен и Рабле, Гьоте и Томас Ман, съответно от полската, английската, френската и немската литератури, като философи Паскал и Ницше.

Записките от началото на 1960 г. имат ключово значение. Ето какво „разследване“ на образа на Разколников срещаме в тях: „В последната глава е казано ясно, че към себе си има една единствена претенция, „че не е успял“ – това счита за единственото си провинение и чувствайки тази вина, а не друга, прекланя глава пред „абсурда“ на присъдата, която го застига. Тогава, при липсата на угризения, каква е силата, която го обсебва и го тласка да се предаде в ръцете на полицията? Каква? Това е системата, система от отражения, почти огледални. Разколников не е сам, той живее сред група хора. Соня, съдията, следователят, сестрата и майката, приятелят и другите, такъв е неговият малък свят. Неговата собствена съвест мълчи, но същевременно Разколников подозира, че чуждите съвести няма да мълчат и че ако тези хора разберат, те ще го порицаят като престъпник. За самия себе си той е мъглявина, а на мъглявините всичко е позволено. [...] Но тази съвест не е негова, тя възниква и си проправя път между хората, в тази система от отражения, където един човек се оглежда в друг. Постепенно, заедно с влошаващото се след престъплението състояние, Разколников все повече превръща другите в свои съдии и неговата вина става все по-ясна и определена. Но, повтарям, това не е съдът на неговата съвест, това е съд, възникнал чрез отражения, огледален съд“ (Gombrowicz 1960: 41 – 42).

Цитираните разяснения са обект на две значими интерпретации – на Густав Херлинг Груджински (чието отношение към Достоевски ще разгледаме самостойно) и на критика Бронислав Швидерски в статията му „Достоевски на Гомбрович“, публикувана в престижното полско списание „Тексти друге“.

Както сочи Херлинг-Груджински в „Дневник, писан през нощта“ (също публикуван в месечника „Култура“⁸), Гомбрович чете „Престъпление и наказание“ на Достоевски през призмата на собствената си концепция за „междучовешкия храм“ – една от най-коментираните му концепции, изразена в пиесата „Венчаване“. Той преразказва съжденията на Гомбрович, за да изгради върху тях своето заключение: „Според Гомбрович в „Престъпление и наказание“ не се разиграва драма на съвестта в класическия, индивидуалистичен смисъл на тази дума – Разколников не преживява угризения на съвестта. [...] Неговата собствена съвест мълчи, за сметка на това не може да се каже същото за чуждите съвести. Ако другите бяха разбрали, щяха да го порицаят като престъпник. „Но има ли Разколников собствена съвест? – повтаря зададения от Гомбрович въпрос Херлинг – Откъде идва отново тази изключителна съвест, възникваща и пробиваща си път сред хората, в системата от отражения. [...] За Гомбрович съвестта на Разколников се проявява в „тази изкуствена, между-

⁸ Херлинг започва да публикува в „Култура“ странички от „Дневник, писан през нощта“ след смъртта на Гомбрович, на мястото на неговия редовно публикуван дневник.

човешка, огледална съвест, като че тя е неговата правомерна съвест. Разколников изпълнява „повеля, зачената от човешкото общуване“, без да пита дали е справедлива. Много сърчно умозаключение, нещо от рода на светкавичен мат с няколко хода и дотолкова интересно, че показва как Гомбрович приспособява любимите си писатели към своя „междучовешки храм“. Поразровиш малко и се оказва, че Гомбровичовата реконструкция е драстична редукция на Достоевски.“ (Густав Херлинг-Груджински 2021: 336).

Коментарът на Херлинг е колкото полемичен, толкова и верен в своята интерпретация, защото на практика Гомбрович чете и разбира Достоевски в контекста на своите търсения, съждения и концепции, като намира в него свой съмишленик. Както ще видим в друг фрагмент от настоящия текст, Херлинг също чете и разбира руския си събрат по затворническа съдба, като вижда в него сродния мислител – само че в друга сфера.

Бронислав Швидерски, другият посочен интерпретатор на записките от 1960 г., смята че „първият роман на Гомбрович „Фердидурке“ също е тясно свързан с Гомбровичовския прочит на „Престъпление и наказание“ и диалогът с Достоевски може да бъде разгледан като автоинтерпретация на „Фердидурке“. За да се аргументира, стъпва върху авторефлексивния текст на Гомбрович за „Фердидурке“ от 1957 г., в който полският ироник представя романа си като взел на два противоположни човешки стремежа – към зрелостта и към подмладяващата незрялост. В осъществения от критика паралелен прочит на „Престъпление и наказание“ и „Фердидурке“ Разколников и Южо, главният герой на „Фердидурке“, се оказват герои със сходна социопсихическа ориентация, еднакво незрели и постигащи по абсурден начин зрелостта. Разколът в Разколников може да бъде разгледан като израз на стремежа му и същевременно невъзможността да бъде зрял като следва образа на Наполеон. Вътрешният сблъсък на слабостта на човека от плът и кръв с примера на човека, отлят от бронз може да се интерпретира през предложеното от Гомбрович виждане през очите на другите.

Биографичната книга на Станислав Мацкевич и есето на Станислав Лем

През 1947 г. биографична и психографична книга за Достоевски издава в Лондон полският писател, историк и политически публицист Станислав Мацкевич (Цат) (1896 – 1966)⁹. Това е и първата полска монография за руския

⁹ Мацкевич е роден в Петербург, където успява да учи две години в елитното училище, основано от Петър Първи, след което семейството му се премества във Вилнюс. Той е високообразована личност, образованието му протича в няколко университета – Ягелонски, Вилнюски, Варшавски и обхваща правните и филологическите науки. Воюва в Полско-болшевишката война от 1920 – 1921 г. Подкрепя Юзеф Пилсудски, но след смъртта му се обявява против режима на „санацията“, за което е затворен и измъчван в Берзоа Картуска. Критикува остро отбранителната и международна

класик. Книгата излиза на английски език (в тази версия с нея се запознава Йежи Стемповски), едва по-късно, от 1950 г. нататък започва публикуването ѝ на части на полски език в емигрантското списание „Вядомошчи“ и чак през 1957 г., след завръщането на Мацкевич в Полша, дочаква книжното си полско издание. Книгата е написана увлекателно и със страст, бързо става популярна, особено в Англия и на Запад. Както сочи Тадеуш Сухарски, най-вероятно Мацкевич е ползвал събраните от Леонид Гросман материали в „Живот и трудове на Фьодор Михайлович Достоевски“ (1935). Според оценката на Сухарски книгата е с неравномерен тон. Тя „рисува изненадващ портрет на големия писател, но също и на твърде малкия човек. Мацкевич се концентрира върху биографията, като я вписва в широката панорама на Русия от времето на Николай I и Александър II. В живия разказ за руския творец авторът не скрива чувствата си, акцентува върху смешните страни и греховете на писателя, не се въздържа и от клюки [...]. Но в същото време разкрива необикновените тайни на гения, като намира най-богатите езикови формули за творчеството на писателя“ (Sucharski 2018: 56). Сухарски подчертава новаторските моменти, новата рефлексия върху творчеството на Достоевски.

Книгата на Мацкевич е увлекателен, дори „наркотичен“¹⁰ разказ за живота и творчеството на руския класик в контекста на социално-историческите, биографичните и психологическите обстоятелства в живота на писателя, с акценти върху формирането на възгледите му, изключителните ситуации, особеностите и странностите на гения, прототипите на героите. Тя представя феноменологията на творческия му свят преди всичко в нейната обусловеност от биографията (събитийна и психологическа) и историята. Но тя поставя твореца и в контекста на постиженията на руската литература, в паралели с Тургенев, Гогол, Чехов, Толстой, руските революционери демократи. Монографията е поделена на 23 глави, които следват биографичната линия (тръгва от родовите корени), някои от тях са посветени на ролята на отделни личности в живота на Достоевски (жените в неговия живот Аня и Полина), на произведения („Записки от мъртвия дом“, „Идиот“, „Бесове“, „Братя Карамазови“, „Престъпление и наказание“), на исторически събития (полското Януарско въстание от 1863).

Ясно личи полската авторова гледна точка, без тя да засенчва възторга от гения на писателя и от постиженията на руската литература. Мацкевич счита, че негативното отношение към Полша е определящо за руския национали-

политика на Полша в навечерието на Втората световна война. Емигрира през 1939 г. във Франция, по-късно в Лондон, а след 1954 – 1955 г. е премиер на задграничното полско правителство. Връща се в Полша през 1956 г. Книгите му са въплъщение на алтернативните му и критични визии и на монархическите му възгледи. Сред известните му книги са: „Ереси и истина“, „История на Полша от 11 ноември 1918 до 17 септември 1939“, „Ключ към Пилсудски“, „Лвов и Вилнюс“.

¹⁰ Това определение се среща в някои от отзивите в пресата след излизането на полското книжно издание от 1957 г.

зъм и като такъв националист вижда самия Достоевски. Специална глава е отделена на антиполските елементи в руското славянофилство: „Славянофилите виждат в потушаването на Януарското въстание и унищожаването на Полша мисия на Русия. В техните очи Полша е изменница на Славянството, държава на европейския авангард, латинската цивилизация, католицизма и всякакви „западни явления“, които толкова силно ненавиждат (Mackiewicz 2013: 158). Образът на поляците в творчеството на Достоевски е разгледан в контекста на руско-полските връзки и конфликти, и на биографичните събития. Като ключово за негативните му импулси Мацкевич вижда Януарското въстание, след потушаването на което Достоевски пътува в Западна Европа (за да се срещне с Херцен), но се среща с остро негативното отношение към Русия и позитивното към поляците.

Позитивното отношение към полските затворници за патриотично-революционна дейност в Омската крепост вижда като важно изключение. Сред тях откроява взаимната симпатия с Токажевски. (Мацкевич цитира и спомените на полския каторжник). „Достоевски, който в други свои книги пише за поляците с омраза, в „Записки от мъртвия дом“ пише за своите съзатворници с пълно уважение, обвинявайки ги само, че не разбират възвишената душа на руския народ“ – пише Мацкевич (Mackiewicz 2013: 96).

Посочва, че каторгата се е оказала онзи прелом, който превръща Достоевски в писател и че именно тогава се осъществява отдадения му прочит на Евангелието. „Все още не е оценено докрай огромното влияние, което Евангелието оказва на творчеството на Достоевски. Всички въпроси, които го измъчват и го изкушават да намери решение, са въпроси, поставени в Евангелието. Преди каторгата Достоевски е второстепенен писател, ученик на Гогол, след каторгата става гениален писател, но тогава вече е ученик на евангелистите. Искал е да бъде руски писател, но връзката му с Евангелието го прави универсален писател“ – пише полският биограф (Mackiewicz 2013: 94).

Книгата на Мацкевич става обект на рецензия и отправна точка за Станислав Лем да изрази своите виждания за Достоевски в есето „За Достоевски невъздържано“ (1957, 1962)¹¹. Заглавието пряко кореспондира със заглавието на известното есе на Томас Ман „Достоевски – с мярка“, издадено през 1946 г., т.е. една година преди книгата на Мацкевич. В началото на есето Лем съобщава, че два пъти е прочел книгата – първият път на един дъх, вторият – бавно, с правене на записки, като между двата прочита е чел есето на Ман. Запазвайки перспективата на сравнението, Лем пише, че Мацкевич има предимство пред германския писател с това, че не само познава епохата, но я чувства, като човек, чието детство е протекло по време на царизма от края на 19. век. Той отбелязва, че тук се крие както силата, така и слабостта му, че сякаш е „при-

¹¹ Есето е публикувано през 1957 г. след излизането на полското издание на книгата на Мацкевич и за пръв път в книжно издание в тома с есеистика „Излизане в орбита“ (Wyjście na orbitę, 1962).

ковал“ Достоевски към руската земя. За сметка на това предимството на Ман е в дистанцията. Лем смята, че Мацкевич се е приближил твърде близо до човека Достоевски, по начин, който го отдалечава от писателя. „Достоевски, оставайки руски писател до мозъка на костите си, свободно преодолява всички граници в пространството и времето. И тук, парадоксално, без значение на културната отдалеченост, по-близо до неговия светоглед се оказва Ман, който се отличава с голямата си дистанция“ (Lem 1962: 119).

Следващата полемична бележка на Лем е, че полският биограф е пропуснал мястото и значението на „Записки от подземие“ като творба „за страшните голи истини на малкия, стъпкан от живота човек, с които се храни и до днес цялата „черна“ литература“ (Lem 1962: 120), пропуснатата вероятно, защото не е достатъчно руска. Критичен е и към прекалената привързаност и линейното отношение на Мацкевич към прототипите.

Текстът на Лем за биографията далеч не е единственото изявление по повод на Достоевски. Той прави препратки към творчеството на Достоевски в трактата си „Философия на случая“, в писмата си до американския преводач Майкъл Кендъл (Pieniążek 2017: 332). В интервю по случай 150-годишнината от рождението на Достоевски (Lem 1971), полският фантаст разказва своята история на срещите с Достоевски, която започва с прочита на „Престъпление и наказание“ в гимназията и продължава през целия му живот. В неговата оценка Достоевски е „писател, от който не можеш да си тръгнеш“, към който той самият се връща по различен начин. Признава и директното влияние на „Престъпление и наказание“ върху романа си „Следствие“, казвайки, че там е негов пряк ученик. Заслужава внимание и фактът, че когато Андрей Тарковски създава филмовата адаптация на „Соларис“, той съзнателно прилага подход, инспириран от посочената творба на Достоевски. Лем обаче се изказва критично за тази, а и за почти всички филмови адаптации на творчеството си.

Апотеозно, но и изцяло аргументирано звучат думите на полския фантаст: „Значението на Достоевски за световната литература може да се сравни само със значението на Коперник за астрономията. [...] Разбивайки закостенялата поетика и въвеждайки в пространството на литературното произведение враждебен хор разказвачи, демонстриращи относителността на всяко знание за човешките дела, Достоевски извършва истинска революция. [...] Даже когато говори от себе си, то на всяка цена избягва „авторовото всезнание“ – този типичен за прозата на XIX век подход, заменяйки го с метода на множествените, често противоречиви отношения. Отнемайки на писателя правото на всезнание, той заема позиция, която съответства на „относителността на измеренията“, считани за непреодолими във физиката. [...] Никой досега не е излязъл отвъд предела на неговия опит. Във всеки случай аз не зная такива автори. Може да се говори само за подражания. Защото много съвременни писатели ползват предложените от Достоевски методи на работа“ (Lem 1971: 11).

Милош и Достоевски – между американския и европейския контекст

Лекционен курс върху творчеството на Достоевски води в Калифорнийския университет в Бъркли през 60-те години нобелистът Чеслав Милош, като това далеч не е единственото измерение на вниманието му към руския класик, но е от решаващо значение. Интересът му става по-забележим от началото на 50-те нататък и става истински задълбочен във връзка с американския курс. През междувоенния период бъдещият нобелист е все още заинтригуван само от Толстой, пише ранни есета за него. Размисълът върху Достоевски проблясва първо в концепцията му за „Поробения разум“ (1951) и в „Родната Европа“ (1959), придобива задълбочен характер в „Земята Улро“ (1977), виждаме го в „Азбука“ (2001, том, съставен от есета, писани през 1996 – 1997), обект е и на поредица статии и есета, публикувани в емигрантския месечник „Култура“ и други периодични издания. Можем да обобщим, че във времето интересът му към Достоевски се простира между 50-те години на XX век и началото на новото хилядолетие. Есетата, статиите му и фрагментите от книги за руския класик са събрани в том първи на изданието „Русия. Трансокеански виждания. Достоевски“¹² (Miłosz 2010), считано, както сочи издателската анотация на книгата, за „продължение на „Поробения разум“ в по-широка времева и географска перспектива“. Както обобщава авторката на предговора, американската полонистка Клер Кавана, „70-те години окрупняват проекта на Милош върху Достоевски, докато ранните творби на Милош не предизвестяват този избор. Той е автор на прекрасно есе за „Война и мир“ на Толстой и за последиците от тоталната война, поместено в „Легенди за модерността“ („Военно преживяване“)¹³. Достоевски се появява спорадично в междувоенния период, по време на окупацията и след войната, след което внезапно израства като интелектуално завоевание“ (Cavanagh 2010: 7).

Творчеството на Достоевски е във фокуса на интереса на Милош към релацията Западна – Източна и Централна Европа, към спецификата на руската култура и религия, държавност и политика, привлечен е от морално-философските и религиозни дилеми и от апокалиптичното визионерство на Достоевски, а отношението му към американската рецепция на руския гений е преди всичко полемична. В американския контекст не му допада прекаленият според него психоаналитичен дискурс. „Не ми харесваше господстващото на Запад поднасяне на Достоевски в духа на Фройд, представянето му като гений на психологическата интуиция – казва в разговор с Карл Профър. – Ако трябваше да избирам, предпочитам неговата метафизика, или както би казал Бердяев, не-

¹² Подборът е направен от Барбара Торунчик и Моника Вуйчак, а предговорът е на проф. Клер Кавана.

¹³ Есето е публикувано заедно с други литературни и философски есета от времето на окупацията и с кореспонденцията му с Анджейевски в тома „Легенди на модерността“ (1996).

говата пневматология¹⁴ [...] В Америка се продава касета, резюме на „Престъпление и наказание“ с коментар на нийоркски психоаналитик” (Miłosz 2010, 104 – 105). За най-добър познавач на Достоевски сочи проф. Джоузеф Франк, автор на монография за Достоевски в няколко тома.

Първоначални рефлексии към Достоевски срещаме в контекста на отношението към Русия, руската литература в една от автобиографичните книги на Милош – „Родната Европа“ (издадена през 1959 г. в емигрантското издателство „Култура“). Роденият в Литва Милош посочва, че се е формирал в детството си като билингвист, без да осъзнава, че променя положението на устата си в зависимост от това дали се обръща към близки или към чужди хора, сблъсква се отрано с репресивно наложената роля на руския език в частите от бившата полско-литовска държава (Първата Жечпосполита), окупирани от Русия. Това, че е роден в границите на Руската империя, т.е. там, където на децата в училище се забранява да говорят на друг език, освен на руски, не му пречи да усети музиката на езика в поезията на Пушкин. „Самостоятелно откривах Пушкин и бях покорен от него. Моят роден език не беше способен за такава сила на изказа, нямаше такива точни попадения на ямба и трябваше да го призная. По никакъв начин не можах да изтрия тия строфи от паметта си.“ (Милош 2012: 141).

На Достоевски са посветени страници от главата „Русия“ под знака на конфликта в полско-руските релации. Милош цитира първо тезата на Джоузеф Конрад за несъвместимостта на темпераментите, в хода на следващите си записки споменава и това, че книгата на Конрад „В очите на Запада“ представлява спор с руския месианизъм на Достоевски. Когато говори за антипатията на Достоевски към поляците, приблизително повтаря казаното от Станислав Мацкевич, но в нов тон: „Не е изключено поляците да знаят за руснаците онова, което руснаците знаят за себе си, но не искат да си го признаят, и обратното. Оттам в антипатията към поляците у националиста Достоевски като че ли се крие огромен жест. С уважение говори за тях само в „Записки от Мъртвия дом“, макар че онези съкилийници, оковани от своя римски католицизъм и патриотизъм, на всяка крачка подчертаващи своята другост, т.е. своето превъзходство над обкръжението, не будят у него сърдечни чувства“ (Милош 2012: 147). В сравнителния анализ на полската и руската литература подчертава, че „в полската литература няма да се намерят такива образи като Альоша и княз Мишкин на Достоевски, които представят дилемата „или цялото добро, или

¹⁴ На въпроса за разликата между пневматологията и психологията отговаря в интервю на Цезари Гавриш и Юзеф Майевски: „Това не е мое изобретение. Мисля, че Бердяев го е казал. Пневмата това е духът, следователно „пневматолог“ е много по-сериозно понятие от „психолог“. Достоевски изследва болестите на духа. Психиката това е наблюдение на твърде външните признаци, а той се опитва да стигне дълбоко, до духовните симптоми. Някои негови образи – като Ставрогин в „Бесове“ или Свидригайлов в „Престъпление и наказание“ това са случаи на големи болести на духа.“ (Miłosz 2010: 172)

нищо от доброто“, не може да се открие също и отчаяното колебание на „не-нужните хора“, жадуващи една Цел, Бога, нещо, което почти цяло столетие в Русия вещае революция с абсолютната ѝ цел“ (Милош 2012: 161).

Но както признава Милош, задълбочената му среща с Достоевски се случва благодарение на курса, проведен в Калифорнийския университет. Голяма роля за това изиграва случайността – умира преподавателят (проф. Масенников), който преподава Достоевски и Милош приема да подготви курс за него. Чете и размишлява много, поставя акценти върху „Братя Карамазови“ и „Бесове“.

Заслужава внимание фактът, че през 1963 – 1964 г. (за съжаление само за малко повече от година поради тежко заболяване), старши асистент на Милош в Бъркли става наскоро емигрираният преводач на „Братя Карамазови“ Александер Ват – поет, писател и преводач от руски, френски и немски, един от водачите на междувоенния футуризм, блестящ познавач на руската и съветската литература. Той превежда романа на полски и го издава още през 1928 г. заедно с „Анна Каренина“ на Толстой, а Достоевски присъства често в литературните му съждения – в това число и в двете му политологични есета, писани в Бъркли – „Достоевски и Сталин“ и „Достоевски и Доносо Кортес“ – от посмъртно издадения му в Лондон том „Светът, уловен на въдица и под ключ“ (1985).

През 70-те години Милош пише едни от най-задълбочените си текстове за Достоевски – сред тях е есето за „Бесове“, публикувано в брой 12 от 1976 г. на месечника „Култура“ и десет фрагмента от сборника „Земята Улро“ под заглавие „Достоевски и западното религиозно въображение“. Книгата е издадена през 1977 г. в серията „Зешити Литерацке“ (също на емигрантското издателство „Култура“) и сумира размислите на Милош от Калифорнийския период. Както ще видим, есето за „Бесове“ поставя в нова перспектива връзката с Достоевски чрез автоинтерпретация на „Поробения разум“, писан 25 години по-рано.

Милош започва есето за „Бесове“ с описание на симптоматичен случай. Разказва за срещата си с бивш студент, който споделил, че книгата е променила живота му, защото все едно видял съвременна Америка, после се прехвърлил от специалност биология в обществени науки, раздавал комунистически брошурки. По такъв начин е „разбрал“ Достоевски. Полският писател емигрант задава въпроса „как така книга, в която Достоевски отчаяно се е опитал да предпази Русия от революцията, би могъл да убеди някого в благодеянията на същата тази революция“ (Милош 2019). По-нататък в текста нарича книгата „екзорцизм“. Страхът за Русия според полския нобелист е най-важният импулс за Достоевски, който вярва в това, че нейната съдба е решаваща за бъдещето на човечеството и вижда спасението ѝ не в ролята на руската интелигенция, заразена с възникналия на Запад атеизъм, а в православието на руските селяни. Реакцията на студента, според Милош е белязана от „детин-

ската наивност“ на американците спрямо философията на историята. Той я обяснява като резултат от т.н. от него „Хегелово ухапване“, т.е. убеждение в идентичния и неизбежен ход на историята независимо от региона на земното кълбо. Въвежда тази ключова метафора в „Поробения разум“, за да обозначи податливостта на умовете на марксистките и социалистическите убеждения чрез тяхното приемане за „историческа необходимост“, която стои над законите и правата на отделната личност. Бъдещият нобелист интерпретира творбата на Достоевски като своеобразна предистория на „Поробеният разум“ (първата творба на Милош, излязла в емиграция). И още – определя метода на идейно композиране на книгата като следване на полифоничния принцип (илюстрация на това са и представените в книгата случаи Алфа, Бета и Гама, зад които се крият и прототипите на трима останали в социалистическа Полша писатели – Анджейевски, Боровски и Галчински). В интервю с Влодзимеж Болецки казва: „Книгата е многогласа, в процеса на разгръщането ѝ все повече давам думата на комуниста, за да изложи своите аргументи, впрочем това е метод, прилаган от Достоевски, който е искал да постави на изпитание своята християнска вяра. Като позволи на атеистите да изложат своите доводи“ (Милош, Болецки 2011: 14).

Задълбоченото вникване в света на Достоевски и собствените тези на Милош покоряват от страниците на „Земята Улро“ (метафората на Уилям Блейк за изгнаническата земя на поетите и философите, която Милош разпознава като своя планета). Както сочи във фрагмент 14 от книгата, текстът под заглавие „Достоевски и западното религиозно въображение.“¹⁵ В него Милош определя религиозната мисъл на Достоевски като „ключов момент в историята на единствената цивилизация, която успява да завладее цялата планета Земя“, а за постигнатата от руския писател форма на романа казва: „[...] никои френски, английски или немски романист не е успял да направи това, което Достоевски, който използва романовата форма, за да покаже основните антиномии на модерния човек“ (Miłosz 1977: 52, 53). Милош пояснява връзката на руската интелигенция със западната философия, на руската литература със западната литература, като дори определя руската литература като „трансмутация“ на западната. Неговата основна теза гласи: „религиозната мисъл на Достоевски стъпява, кондензира основните западни противоречия от XVII и XVIII век“, като има предвид конфликта между научно, рационално знание и религия, който при Достоевски приема формулата на избора между истината и Христос. Полският нобелист показва мисълта на Достоевски като по-нататъшен стадий на философските концепти на Сведенборг¹⁶ и Блейк, изтъква и значението на големия конфликт между двете версии на инкарнацията – Човекът-Бог и Бо-

¹⁵ Текстът е представен първоначално от него на конгрес на славистите в Атланта, на английски език.

¹⁶ Милош пише есе под заглавие „Достоевски и Сведенборг“, публикувано през 1975 в „Slavic review“.

гът-човек, разглежда определението на Ахматова за Достоевски като „ереси-арс“, казвайки, че „неговата ерес, ереста на руския Христос означава, че макар и да не се поддава на други, улесняващи решенията на проблемите изкушения, не успява да противостои на месианистично-националистичното изкушение.“ (Miłosz 1977: 56). Като квинтесенция на мисълта на Достоевски определя „Записки от подземие“ и „Легендата за великия инквизитор“.

Обобщена визия за Достоевски ни посреща в късното есе „Достоевски сега“, публикувано в брой 5/536 от 1992 г. на месечника „Култура“. То започва с констатацията че „Достоевски сега, след краха на революцията в Русия, е различен [...] за руснаците, но не само за тях“ и че можем да очакваме нови прочити (Miłosz 1992: 83 – 93). В есето Милош проследява и сравнява историята на приемането на Достоевски в Русия и на Запад, като подчертава огромната му американска популярност, която след уклona на фройдисткия прочит преминава към структуралния анализ. Авторът на „Поробеният разум“ отделя изключително внимание на книгата на Михаил Бахтин „Проблеми на поетиката на Достоевски“ и нейното нараснало през 70-те години значение на Запад, след новото ѝ издание от 1963 г. Той припомня, че книгата излиза далеч по-рано през 1929 г., когато Бахтин е подложен на политически репресии и изселване. Подчертава също, че Бахтин е предшественик на френските структуралисти (Miłosz 1992: 83 – 93). Есето включва собствения прочит на Милош за възгледите на Достоевски за революцията и завършва с препратки към идеите на Бердяев и Соловьев, които кореспондират с автора на „Легенда за великия инквизитор“.

В цитираното интервю на Гавриш и Майевски (проведено през 1999 г.) на въпроса какво в руския писател „не му позволява да се освободи от него“ и защо се появява така често в текстовете му, Милош отговаря: „Достоевски е хроникьор на историята на руската интелигенция, а тя е нещо като лакмус за промените в европейското самосъзнание. При това тези промени не се осъществяват по един и същ начин в Европа и в Русия. [...] Руската интелигенция поглъща различни съставки от разпада на европейската цивилизация, преди всичко атеизма, което дава светкавични духовни и интелектуални последици. Достоевски наблюдава този процес – и това го прави толкова привлекателен и интересен писател“ (Miłosz 2010: 171). На въпроса в какво е тайната на Достоевски, която определя и неговото гранично значение: „Струва ми се, че тайната на Достоевски се свързва – парадоксално – с неговите политически интереси, това личи в „Дневник на писателя“, с неговата тревога и страх за бъдещето на Русия. От тази гледна точка той анализира умовете на руската интелигенция, в която вижда заплахата за бъдещето на Русия. Оттам и романовата му техника, техника на философския роман. Ако вземем например романите на Жорж Санд, ще се убедим, че там се дискутират подобни въпроси, но никой не посяга към тях. За сметка на това Достоевски открива полифонията, показва взаимния сблъсък на мнения вътре в ума. Защото всички тези крайни

и противоречиви идеи на неговите романови герои – това е борба със самия себе си. Както и казва – никой не е дал повече права на атеизма, отколкото аз. Всичко е било в него самия“ (Miłosz 1992: 83 – 93).

Духовният спътник на Густав Херлинг-Груджински

Достоевски е духовен спътник и съмишленик на бившия затворник в ГУЛ-аг Густав Херлинг-Груджински, патрон на лагерните му записки „Друг свят“, който продължава да обитава много от страниците на „Дневник, писан през нощта“ и да захранва с идеи някои от разказите му. Разказът „Второто пришествие“ е красноречива парафраза на Легендата за Великия инквизитор от „Братя Карамазови“. Може да се каже, че при Груджински се наблюдава най-силна духовна, идейна и биографична съвместимост, която се ражда в затворническия период на полския писател и укрепва в по-късните му морално-философски размисли. Неговото отношение към Достоевски е оценено като най-задълбочено сред писателите емигранти от Тадеуш Сухарски (Sucharski 2018: 60), автор и на книгата „Достоевски на Херлинг-Груджински“ (Sucharski 2002). В „Най-кратък пътеводител през самия себе си“ Херлинг пише: „Ако трябва да изброя писателите, които са ме формирали, това ще са Конрад, Кафка, Достоевски, Толстой, Тургенев и изобщо цялата руска литература на XIX век, както и Стендал, Балзак, Флобер, Камю, Греъм Грийн (макар че бързо се разочаровах от него) и преди всичко Оруел“ (Херлинг-Груджински 2021: 34).

Срещата с Достоевски се осъществява в съветския лагер в Ерцево, където Херлинг е затворен през 1940 – 1941 (до амнистията след пакта Шикорски-Майски). Той получава тайно „Записки от Мъртвия дом“ от съзатворничката си Наталия Лвовна и книгата му прави огромно впечатление, подкрепя го духом, помага му да издържи. В този епизод Сухарски вижда духовно повторение на биографичната ситуация на Достоевски, който получава Евангелието от съпругата на един декабрист и то става негова духовна опора в тежките дни, прекарани в Омската крепост (Sucharski 1998: 65).

Херлинг чете книгата два пъти тайно, защото е забранена и може да бъде наказан за нея. Това е една от двете най-важни книги в лагера, другата е „Дневник на чумавата година“ на Даниел Дефо. Книгата на Достоевски изиграва огромна роля както за надмогването над непоносимите обстоятелства в лагера, така и за извеждане на своеобразна морална философия от тях. Тя дава и заглавието на написаната четири години след края на войната книга „Друг свят. Съветски записки“¹⁷, една от първите книги за съветските лагери заедно с кни-

¹⁷ „Друг свят“ е една от първите, издадени на Запад книги, които разкриват истината за съветските лагери. От 1949 г. първо е публикувана на части в лондонското емигрантско издателство „Вядомошчи“, а първото ѝ книжно издание с предговор на Бертран Ръсел излиза на английски език в Англия през 1951 г., на следващата година излиза в САЩ и чак на по-следващата (1953) излиза на полски език като книжно издание.

гите на Шаламов и Солженицин, която донася както потресаващи разкрития, така и известност на автора си (Херлинг-Груджински 2001). Както определя руският полонист Леонид Малцев, „заглавието на основния „руски“ текст на Херлинг-Груджински „Друг свят“ представлява интертекстуална препратка към *Записки от мъртвия дом* на Достоевски, третиран от писателя като модел на затворническо-лагерната литература [...]. Според автора „цялата реалност на Съветска Русия е „друг свят“ – от Витебск до Архангелска област и отвъд нея, както болшевишка, така и царска Русия – която традиционно съответства на полската визия за Русия като страна на робството и деспотизма и на опиращото се на опозицията между полската свобода и руското робство традиционно полско историософско съзнание“ (Малцев 2019: 24). Заглавието е част от цитат, който става мото на цялата книга: „Тук се откриваше друг, особен свят, с нищо несравним. Тук властваха други особени закони... Именно за това забравено кътче искам да разкажа“.

Достоевски патронира целия лагерен том на Херлинг. Мото, почерпано от „Записки от Мъртвия дом“, имат главите „Ръка в огъня“, „Нощни крясъци“, „В тила на Отечествената война“ и „Епилог: Падането на Париж“. Мотото на „Нощни крясъци“ гласи: „Ние сме бит народ – казваха те – на нас вътрешностите ни са натъртени, затова крещим нощем“. Една от главите директно заема заглавието „Записки от мъртвия дом“ и в нея Херлинг описва как получава книгата на Достоевски и какво тя е станала за него. „Но Достоевски със своето скромно и малко разтегнато повествование, в което всеки ден от каторгата сякаш трае години, ме грабна и понесе на гребена на черната вълна, проправяща си път през подземните лабиринти към вечната тъмнина“ – пише Херлинг (Херлинг-Груджински 2001: 171, 172). Нещо повече, в бездната на подземиято, в което пътува воден за ръка от Достоевски, той вижда дълга редица от коленичили затворници, която се простира във времето и пространството, докато времето загуби значението си, като един общ затвор, свързващ Омската крепост с Ерцево. На път е да загуби надеждата и да посегне към самоубийството, но отново Достоевски му помага да спаси надеждата. „Да живееш без надежда, означава да спреш да живееш“ е любимата му мисъл на руския събрат по затворническа съдба. Оттам една решаваща стъпка до нейната сестра – Вярата. В „Най-кратък пътеводител през самия себе си“ пише: „Вярата е нужда от Абсолют, без тази нужда не би я имало, защото ни трябва чувството, че има още нещо над нас. Достоевски формулира прочутото изречение: „Ако няма Бог, всичко е позволено“. Какво означава това? Това означава, че всички правила и морални принципи се разпадат, ако няма санкция над човека“ (Херлинг-Груджински 2021: 321).

Множество размисли върху Достоевски Херлинг води в „Дневник, писан през нощта“. Един от тях е свързан с Легендата за великия инквизитор и с възгледа на полския писател емигрант за паралела между комунистическия режим на надзор и преследвания и средновековната инквизиция. Антикатоли-

ческите възгледи на Достоевски кореспондират с размислите и еретическите нагласи при Херлинг, с критиката му към папската институция и интереса му към историята на папството и личностите на някои папи. Трябва да отбележим обаче, че Херлинг-Груджински приветства реформите на Йоан Павел в папската институция и иницирираното от него публично покаяние за греховете на Инквизицията¹⁸.

В „Дневника“ четем следните записки от 26 май 1971: „Актуализацията на легендата за Великия инквизитор, която Иван Карамазов съставя и разказва на Альоша, изисква поставяне на акценти. Страшният старец от Севиля уведомява мълчания Христос, че в продължение на петнадесет столетия църквата е „поправила“ неговото учение. „Представянето на акцентите се опира на това: чудото и тайната отиват на заден план, давайки преднина на авторитета. Това е последната крепостна стена на институционалната църква, която интересува Великият инквизитор. [...] Става дума за църквата, а в същото време се дочува гласът на революционера Шигалов, прототип на болшевиизма, теоретик на „безграничния деспотизъм, изхождащ от безграничната свобода. Някоя бъдеща, усъвършенствана версия на легендата на Достоевски би могла да изглежда и така: отново той идва на земята, за да „пречи“. Кардиналът наследник на Великия инквизитор не заповядва сам да го изпратят в подземията, а се обръща с молба към Владетеля. Този Владетел, пазач на авторитета, ще бъде – защо не? – един от учениците на Шигалов“ (Херлинг-Груджински 2021: 330 – 331).

С размисъла върху „Легендата“ от „Дневник, писан през нощта“ пряко кореспондира разказът на Херлинг „Второто пришествие“ (1963), изграден върху мотива за повторното разпъване на Христос. Той е своеобразна парафраза на „поемата“ за Великия инквизитор.

Полският писател емигрант пренаписва описаната от Достоевски сцена, в която Христос се връща дългоочакван при човечеството, прави чудо, но малко след това се появява Великият инквизитор, който арестува Христос и води дълъг разговор с него в килията му, който всъщност е монолог за съдбата на неговото учение, защото Христос мълчи. Ключови са думите: „Не зная кой си и не искам да знам ти ли си, или си само негово подобие, но още утре ще те осъдя и ще те изгоря на кладата като най-опасния еретик и същият този народ, който днес целуваше нозете ти, още утре, щом дам знак, ще се спусне да разпалва твоята кладата, знаеш ли това? Да, ти може би го знаеш“.

Тази ситуация е буквализирана в миленаристичния разказ „Второто пришествие“, локализиран през 13. век, във времето на Урбан IV, папата, въвел празника „Боже тяло“. Хората стоварват вината за преживения от тях апокалипсис върху един еретик, който се е усъмнил в участието и той бива затворен в клетка и после изгорен на кладата. „Чумата вилня през следващите сто години – пише на финала на разказ Херлинг. – Всеки ден чакаха Второто

¹⁸ Обширни наблюдения по тази тема се съдържат в няколко глави от книгата ми „Очите на словото“ (Григорова 2015).

пришествие и в същото време палеха евреи и еретици, наклеветени, че са осквернили и осмели Светата хостия. [...] Очакваха Второто пришествие и отправяйки молитви към небето, палеха евреи и еретици и, отправяйки молитви към небето, очакваха Второто пришествие. Този, когото очакваха, дойде, когато догаряше и последната надежда. Навеждайки се над пепелта на току-що изгорените, той написа върху нея с пръст двукратно – тъжен и замислен – една дума, след която широко разпери ръце, сякаш за да го приковат повторно на кръста“ (Херлинг-Груджински 2021: 123).

Разказът на Херлинг е пример за творческо единомислие, но и за творческо продължение. И ако се върнем към определението на Милош за „екзорсизма“ на романа „Бесове“, бихме могли да го приложим и тук, защото „Второто пришествие“ се опитва да предпази от безкрайното повторно разпъване на Христос, извършвано често от и в неговото собствено име.

...

Поднесените дотук рефлексии не изчерпват темата за активността на полските писатели емигранти към проблематиката, завещана за размисъл от Достоевски. Но те убеждават в това, че творчеството и животът му предизвикват оживена дискусия, че позицията, която руският мислител заема в полската рецепция на руската литература, е особено силна, че притежава свои специфични акценти, широта и разнообразие, дарява с важни прозрения познанието за Достоевски.

БИБЛИОГРАФИЯ

Белов 2021: Белов, И. *Жестокий талант. Достоевский и поляки*. // **Belov 2021:** Belov, I. *Zhestokiy talant. Dostoevskiy i polyaki* <<https://culture.pl/ru/article/zhestokiy-talant-dostoevskiy-i-polyaki>> [10.11.2021].

Григорова 2015: Григорова, М. *Очите на словото. Полонистични студии*. Велико Търново: Фабер. // **Grigorova 2015:** Grigorova, M. *Ochite na slovoto. Polonistichni studii*. Veliko Tarnovo: Faber.

Малцев 2019: Малцев, Л. Руските записки и италианските хроники на Густав Херлинг-Груджински (Прев. М. Митев). В: *Литературен вестник*, бр. 19, 24 – 25. // **Maltsev 2019:** Maltsev, L. Ruskite zapiski i italianskite hroniki na Gustav Herling-Grudzhinski (Prev. M. Mitev). – In: *Literaturen vestnik*, br. 19, 24 – 25.

Милош 2012: Милош, Ч. *Родната Европа* (прев. М. Костова, М. Григорова). Русе: Елиас Канети. // **Milosh 2012:** Milosh, Ch. *Rodnata Evropa* (prev. M. Kostova, M. Grigorova). Ruse: Elias Kaneti.

Милош 2019: Милош, Ч. *Достоевски и Сартр* (прев. Б.Глишев). // **Milosh 2019:** Milosh, Ch. *Dostoevski i Sartr* (prev. B. Glishev) <<http://kultura.bg/web/?s=%D0%91%D0%B5%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B5>> [2.10.2019].

Милош, Болецки, 2011: Милош, Ч., В. Болецки. Страх от отплуването на кораба. Разговор между Чеслав Милош и Влоджимеж Болецки за „Поробения разум“. – В: Милош, Ч. *Поробеният разум*. София: Балкани, 5 – 16. // **Milosh, Boletski, 2011:** Milosh, Ch., V. Boletski. Strah ot otplyvaneto na koraba. Razgovor mezhdu Cheslav Milosh i

Vlodzhimezh Boletski za „Porobenia razem“. – In: Milosh, Ch. *Porobeniyat razum*. Sofia: Balkani, 5 – 16.

Херлинг-Груджински 2021: Херлинг-Груджински, Г. *Крилата на олтара. Разкази. Дневници. Есета* (Прев. М. Григорова, Д. Недялкова). Русе: Елиас Канети. // **Herling-Grudzhinski 2021:** Herling-Grudzhinski, G. *Krilata na oltara. Razkazi. Dnevniitsi. Eseta* (Prev. M. Grigorova, D. Nedyalkova). Ruse: Elias Kaneti.

Cavanagh 2010: Cavanagh, C. Wstęp. Miłosz i Rosja Dostojewskiego. In: Miłosz, Czesław, Rosja. Widzenia transoceaniczne. T. 1. Dostojewski – nasz współczesny. *Zeszyty literackie*, 5 – 19.

Choriew 2006: Choriew, W. Polscy pisarze drugiej połowy XX wieku o Fiodorze Dostojewskim. *Postscriptum* nr 2(52), 93 – 108.

Czapski 1990: Czapski, J. *Czytając*. Kraków: Znak.

Gombrowicz 1960: Gombrowicz, W. Fragmenty z Dziennika. – In: *Kultura*, nr 1 (147)–2 (148), 34 – 43.

Gombrowicz ex post. – Във: *Филологически форум*. Извънреден брой, 2019 <<https://philol-forum.uni-sofia.bg/portfolio-item/special-issue/>>

Kalinowska 1994: Kalinowska, I. Dostojewski i polacy. – In: *Teksty Drugie*, 1, 59 – 67.

Lechon 1992: Lechoń, J. *Dziennik*, t. 2. Warszawa.

Lem 1962: Lem, S. O Dostojewskim niepowściągliwie. – In: *Wejście na orbitę*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 119 – 132.

Lem 1971: Uniwersalizm świata Dostojewskiego (wywiad ze S. Lemem). – In: *Przyjaźń*, Nr. 43.

Mackiewicz 2013: Mackiewicz, S. *Dostojewski*. Kraków: Universitas.

Miłosz 1977: Miłosz, Cz. Ziemia Ulro. Biblioteka Kultury. T. 280. Instytut Literacki.

Miłosz 1992: Miłosz, Cz. Dostojewski teraz. – In: *Kultura*, nr 5 (536), 83 – 93.

Miłosz 2010: Miłosz, Cz. Rosja. Widzenia transoceaniczne. T. 1. Dostojewski – nasz współczesny, Warszawa, *Zeszyty literackie*.

Pieniążek 2017: Pieniążek, Prz. Originalny outsider. – In: *Twórczość* <<https://tworczość.com.pl/artypk/oryginalny-outsider/>> [02. 2019].

Sucharski 2018: Sucharski, T. Dostojewski w polskiej powojennej refleksji humanistycznej. – In: *Napis*, XXIV, 56 – 83.

Sucharski 1998: Sucharski, T. Z Dostojewskim w Martwym domu. – In: *Pamiętnik literacki*, nr 3, 65 – 83.

Sucharski 2002: Sucharski, T. *Dostojewski Herlinga-Grudzińskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Ma. Skłodowskiej-Curie.

Stempowski 1988: Stempowski, J. Polacy w powieściach Dostojewskiego. – In: *Szkice literackie*, t. 1, Chimera jako zwierzę pociągowe. 1926–1941, wybór i oprac. J. Timoszewicz, „Czytelnik”, Warszawa, 60 – 95.

Świdorski 1997: Świdorski, B. Dostojewski Gombrowicza. – In: *Teksty Drugie*, 3, 61 – 71.

Zalewski 2013: Zalewski, C. Moja gwiazda przewodnia. Tancerz mecenasa Kraykowskiego Witolda Gombrowicza wobec Notatek z podziemia Fiodora Dostojewskiego. – In: *Różne głosy*. Kraków, 295 – 302.

Zbyszewski 1992: Zbyszewski, W. *Romantycy i inni*. Paris.